
WSCHODNI ROCZNIK HUMANISTYCZNY
TOM XXII (2025), №1
s. 183-200
doi: 10.36121/mbartnicki.22.2025.1.183

Mariusz Bartnicki
ORCID: 0000-0002-9021-359X
(Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej)

Międzyrzecze Wieprza i Bugu w dobie panowania księcia Daniela Romanowicza

Streszczenie: Artykuł omawia proces integracji międzyrzecza Wieprza i Bugu z obszarem władztwa Rurykowiczów w XII i XIII w. Analiza przekazów dotyczących Zabuża pozwoliła postawić tezę, że wspomniany obszar do lat 30-tych XIII wieku traktowano jako strefę buforową, którą oddawano bez walki w przypadku konfliktów z Litwą, Jaćwingami lub książętami polskimi. Jakkolwiek nie jest możliwe jednoznaczne określenie przynależności Zabuża do jednego z ośrodków administracji książęcej funkcjonujących w dzielnicy włodzimierskiej, to pewne ślady źródłowe wskazują na związek międzyrzecza Wieprza i Bugu z wołoscią brzeską. Dopiero intensywne działanie osadnicze i inwestycyjne, jaką podjął książę Daniel Romanowicz spowodowała, że obszar Zabuża awansował do rangi jednego z najważniejszych centrów politycznych władztwa Romanowiczów. Przyspieszyło to proces stabilizowania się pogranicza polsko-ruskiego, które w 2 połowie XIII wieku oparło się o ziemię nadwieprzańskie.

Słowa kluczowe: Pogranicze, międzyrzecze Wieprza i Bugu, Daniel Romanowicz, Chełm, Uhrusk, Stołp, Kumów, Kronika halicko-wołyńska

Interfluve of Wieprz and Bug during the reign of Prince Daniel Romanowicz

Annotation: This article discusses the process of integrating the interfluve Wieprz and Bug into the Rurik domain in the 12th and 13th centuries. Analysis of historical sources concerning the Zabuże region suggests that until the 1230s, the region was treated as a buffer zone, ceded without a fight in the event of conflicts with Lithuania, Yotvingians, or Polish princes. Although it is impossible to clearly determine whether the Zabuże region belonged to one of the princely administrative centers operating in the Vladimir district, certain sources indicate a connection between the Wieprz and Bug rivers and the *volost* of Brest. It was only with the intensive settlement and investment activity undertaken by Prince Daniel Romanowicz that the Zabuże region rose to the rank of one of the most important political centers of the Romanowicz domain. This accelerated the stabilization of the Polish-Ruthenians border, which in the second half of the 13th century was based on the Wieprz River lands.

Keywords: Borderland, the interfluve of Wieprz and Bug, Daniel Romanowicz, Chełm, Uhrusk, Stołp, Kumów, Halych-Volhynia chronicle

Stulecie XIII, a zwłaszcza jego pierwsza połowa był okresem przełomowym w dziejach międzyrzecza Wieprza i Bugu. Wówczas to na wspomnianych terenach rozegrały się burzliwe wydarzenia polityczne, które zainicjowały proces przebudowy lokalnej struktury administracyjnej, społecznej oraz gospodarczej. Jednym z najważniejszych symboli zachodzących zmian było powstanie Chełma - nowego ośrodka władzy książęcej, który za sprawą - Daniela Romanowicza awansował do grona najważniejszych ośrodków życia politycznego Europy Środkowo-wschodniej.

Zanim jednak przyjrzymy się okolicznościom, które doprowadziły do powstania grodu nad Uherką i jego spektakularnej nobilitacji do grona najważniejszych centrów decyzyjnych władztwa Romanowiczów, warto poświęcić chwilę refleksji nad „stanem wyjściowym” - czyli roli, jaką region zabużański odgrywał w okresie poprzedzającym wspomniane przemiany.

Obszar, na którym książę Daniel Romanowicz założył ośrodek chełmski do początku XIII w. był terenem pogranicza, będącego strefą przejściową między władztwem Piastów i Rurykowiczów. Peryferyjny charakter międzyrzecza Wieprza i Bugu, powodował, że jego przynależność polityczna, administracyjna, na przestrzeni X-XI stulecia przedstawia się niejasno.

W literaturze przedmiotu przyjęło się uważać, że po okresie pierwszych burzliwych kontaktów obu krajów jakie miały miejsce w XI stuleciu, obszar ów ostatecznie został wchłonięty przez władztwo Rurykowiczów¹. Wraz z pozostałą częścią Zabuża znalazł się on pod kontrolą ośrodka administracyjnego we Włodzimierzu Wołyńskim². Wnikliwsze przyjrzenie się rozwojowi systemu zarządu terytorialnego na zachodnich rubieżach władztwa Rurykowiczów w XI-XII stuleciu, stawia jednak pytanie o charakter podporządkowania obszaru Zabuża ośrodkowi włodzimierskiemu.

Badacze zajmujący się problematyką pogranicza polsko-ruskiego w średniowieczu obszar, na którym powstał późniejszy gród chełmski, traktowali jako teren wchodzący w skład mitycznych grodów czerwieńskich³. Wraz ze wzrostem roli Czer-

¹ В.Т. Папуто, *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968, s. 39; Н.Ф. Котляр, *Формирование территории и возникновение городов галицко-волинской Руси IX-XIII вв.*, Киев 1985, s.19.; J. Powierski, *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992, s. 43; Tenże, *Czas napisania kroniki przez mistrza Wincentego*, [w:] *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza*, red. B. Śliwiński, Gdańsk-Koszalin 1997, nr 4, s. 18. Tezę o odzyskaniu ziem pogranicznych przez Bolesława Szczodrego podczas jego interwencji ruskich rozpowszechnił Jan Długosz. Zob. *Jana Długosza, Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. III-IV (1039-1139), Warszawa 2009 s. 116-117; Zob. A. F. Grabski, *Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym*, Warszawa 1959, s. 160; J. Widajewicz, *Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku*, Poznań 1937, s. 6-7; T. Grudziński, *Bolesław-Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu*, Warszawa 1982, s. 57; Ostatnio O wyprawach ruskich Szczodrego zob. K. Delestowicz, *Bolesław II Szczodry: tragiczne losy wielkiego wojownika 1040/1042-2/3 IV 1081 albo 1082*, Kraków 2016, 326-334.

² A. Poppe *Gród Wołyń: z zagadnień osadnictwa wczesno-średniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim*, *Studia Wczesnośredniowieczne* 4, s. 227-300.

³ Н.П. Барсов, *Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи*, Варшава 1885, s. 39; J. Fijałek, *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie: posiedzenie wydziału historyczno-filozoficznego”, t.16, nr 4, 1911 s. 13, W. Semkowicz, *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny” R. 39, 1925, s. 310-312; А.Б. Головки, *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X-первой трети XIII вв.*, Киев 1988, s. 39; S. Cercha, *Gdzie znajdowały się Grody Czer-*

wienia jako ośrodka administracyjnego w XII w., miał on stanowić najdalej na północ wysuniętą część włości czerwieńskiej⁴.

Założenie takie nie ma jednoznacznego potwierdzenia w źródłach. Późniejsza ziemia chełmska była obszarem, który leżał na styku kilku ruskich ośrodków administracyjnych: czerwieńskiego, brzeskiego oraz włodzimierskiego, od zachodu granicząc z ziemią lubelską⁵. Wydaje się więc celowe, przyjrzenie się jak w świetle przekazów latopisarskich i kronikarskich przedstawia się kwestia przynależności Zabuża do wspomnianych terytoriów.

Nasz przegląd rozpoczniemy od wołości czerwieńskiej. W XI wieku Czerwień wchodził w skład dzielnicy włodzimierskiej, pełniąc funkcję pogranicznej strażnicy,

wieńskie?, „Litwa i Ruś: miesięcznik poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu” R1, t. 3, z.1, 1912, s. 21-40; H. Łowmiański, *Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespolonych badań polsko-radzieckich*, „Kwartalnik Historyczny” R. 60, 1953, s. 61-63; S. M. Kuczyński, *Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980)*, [w:] K. Tymieniecki (ed.), *Początki państwa polskiego: księga tysiąclecia*, Poznań 1962, t. I, s. 241; tenże, *O wyprawie Włodzimierza ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych. Studium krytyczne*, [w:] S.M. Kuczyński, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.*, Warszawa 1965, s. 74; T. Wasilewski, *Dulebowie – Ledzianie – Chorwaci: z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku*, „Przegląd Historyczny” t. 67, 1976, s. 182. Pełne zestawienie literatury przedmiotu zob. K. Kollinger, *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego*, Wrocław 2014, 267-294; A. Jusupowicz, „Червень и иные грады” or „гроды Червеньскыя”? *History of the domain of Cherven’ in the written record (9th-13th cc.)*, [w:] *From Cherven’ Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland’s eastern border, 18th-21st centuries. Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVIII-XXI w.*, pod red. M. Wooszyzna, Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2017, s. 60-62 i n.

O pojęciu „Grody Czerwieńskie” zob. A. Poppe, *Grody Czerwieńskie*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XI* red. W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków, t. 2, s. 168. Zob. M. Bartnicki, *Czerwień – the golden grail of the Polish historiography*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. 16, nr3, 2019, s. 11-12 i dalsze.

⁴ Zob. M. C. Грушевський, *Історія України-Руси*, т. III. *До року 1340* (reprint) New York 1955, s. 31; D. Dąbrowski, *Dzieje Chełmszczyzny w świetle informacji latopisów (lata 1170-1218)*, „Rocznik Chełmski”, t. 15, 2001, s. 80.

⁵ Przynależność Zabuża do wołości czerwieńskiej budziła jednak wątpliwości wielu badaczy: A. Wilkiewicz -Wawrzyńczykowa nie przedstawiła jednoznacznego stanowiska w sprawie przynależności administracyjnej późniejszej ziemi chełmskiej, ale wskazywała na związek tego obszaru z Belzem lub Brześciem, także, *Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przełomie XII i XIII w.*, „Ateneum Wileńskie” R.12, 1937, s. 23-27; B.T. Пашуро uważał ów obszar za odrębny od Czerwień, także: *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950, s. 246; B. Włodarski, traktował grody: Uhrusk, Weresczyn, Stołpie i Kumów jako część księstwa bełskiego. Zob. także *Polska i Ruś 1194-1340*, Warszawa 1966 s. 45; tenże, *Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego*, „Kwartalnik Historyczny” R. 76, nr 1 1969, s. 14-15; podobnie A. Swieżawski, *Ziemia bełska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990, s. 25-35; Н. Ф. Котляр uważał Zabuże za obszar pogranicza, odrębny od ziemi brzeskiej zob. także *Галицько-Волинська Русь, Київ* (Україна кризь віки, т. 5) 1998, s. 178-179; Por. A. B. Головка, *Корона Данила Галицького: Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ: 2006, s. 184-193, 198-199, 258-286; Włodzimierz Czarniecki uważa obszar Zabuża za część wołości bełskiej, także, *Kształtowanie podstaw terytorialnych Ziemi Chełmskiej w średniowieczu i jej obraz naturalny*, „Rocznik Chełmski”, t.11, 2007, s. 12-13. Z kolei zdaniem ukraińskiego badacza С. Д. Панішко obszar późniejszej Chełmszczyzny przynależał do księstwa uhrowskiego, także, *Урорьське князівство Данила Романовича*, [w:] *Король Данило Романович і його місце в українській історії*, Львів 2003, s. 58-65.

gdzie schronienia szukali wygnańcy, książęta malkontenci, próbujący odzyskać utracone ziemie⁶. Pierwsza informacja o Czerwieniu jako ośrodku administracji książęcej pochodzi z 1121 r., kiedy to *Latopis kijowski* wspomina o posadniku niejakim Fomie Ratyborczu rezydującym we wspomnianym grodzie⁷. Włość czerwieńska (a właściwie czerwieńsko-belska) została prawdopodobnie wyodrębniona z dzielnicy włodzimierskiej po śmierci księcia Mścisława Izjasławowicza (1170 r.). Księstwo włodzimierskie podzielono wówczas między czterech synów zmarłego władcy. Dzielnica czerwieńsko-belska przypadła w udziale Wsiewołodowi, trzeciemu w kolejności starszeństwa synowi Mścisława. Ze względu jednak na młody wiek księcia znajdowała się ona początkowo pod zwierzchnictwem najstarszego z Mścisławowiczów - Światosława⁸. Po śmierci Wsiewołoda najprawdopodobniej uległa ona dalszemu podziałowi między jego dwu synów: Aleksandra oraz Wsiewołoda⁹.

Dla naszych rozważań szczególnie ważny jest jeden z fragmentów XIII wiecznej *Kroniki halicko-wołyńskiej*, który pozwala chociaż częściowo poznać przetasowania dzielnicowe na Wołyniu w początkach XIII w. Brzmi on następująco:

„И потом[ъ] же Александръ живаше въ Белзѣ а Инъгварь въ Володимери. Боаром[ъ] же не любдим[ъ] Инъгвара, Оле|ксандръ же съвѣтом[ъ] Лестковым[ъ] пріа Володдимеръ Кнагини же Романова посла Мирослава ко Лест[ъ]ко|ви г|лаго|люща: «яко сїи всю землю нашо и от[ъ]чиноу дрѣжат[ъ], а с[ы]нъ мой въ одином[ъ] Берестѣи». Олександръ пріа Оугровескъ, Верещин, Столпѣ, Комовъ и да | Васил[ъ]кови Белзѣ. В та ж[е] лѣта Олекандроу сѣдащю въ Володимери а братоу его Всеволодоу в Черв[ъ]нѣ, ли | тва же и ятвазѣ воевахъ, и повоеваша ж[е] Тоурискъ и около Комова оли и до Червѣна, и бишаса оу воротѣ червен[ъ]ских[ъ], и застава въ Оуханах[ъ] бѣ. Тогда же оубиша Матѣа Любова затаа и Доброгоста, выехаша оу сторожа. Бѣда бо бѣ въ земли вьлодимер[ъ]стїи | от[ъ] воеванїа литов[ъ]скаго и ятваз[ъ]скаго”¹⁰.

⁶ Do takiego przekonania prowadzi nas obserwacja wydarzeń jakie rozgrywały się na obszarze Wołynia po zjeździe w Lubeczu w 1097 r. który w zamyśle jego inicjatorów, miał zakończyć waśnie między Rurykowiczami. Wedle podjętych wówczas postanowień dzielnica włodzimierska przypadła w udziale Dawidowi Igorowiczowi. Książę ten rządził we Włodzimierzu Wołyńskim niespełna dwa lata. Książę włodzimierski został pomówiony o porwanie i oślepienie Wasylka Trembowelskiego. Na dzielnice włodzimierską ruszyła koalicja książąt pod wodzą Włodzimierza Monomacha. Dawid Igorowicz został zmuszony do opuszczenia Włodzimierza i szukał schronienia w pogranicznym Czerwieniu. W 1099 dwa pograniczne grody: Sutijsk i Czerwień stały się bazą wypadową wspomnianego księcia, z których usiłował odzyskać władzę nad Włodzimierzem. Zob. *Лаврентьевская летопись*, [w:] Полное собрание русских летописей, Москва (Языки русской культуры) 2001, vol. I. [dalej -PSRL, T I], s. 256-273; Na temat Czerwienia zob. M. Bartnicki, *Czerwień...s. 7-17*. Por A. Jusupović, *Червень и ины грады...*, s. 31-107.

⁷ *Инатъевская летопись*, [w:] Полное собрание русских летописей, t II [dalej PSRL, t. II], Spб 1908, kol. 486.

⁸ PSRL, t. II, kol. 559; Zob. Uwagi D. Dąbrowskiego, *Genealogia Mścisławowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008, s. 250-253. tenże *Dzieje Chełmszczyzny*, s. 75-78.

⁹ Tenże, *Dzieje Chełmszczyzny*, s. 78.

¹⁰ *Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów)*, [w:] Monumenta Poloniae Historica, nova series, t. XVI, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, I. Juriewa, A. Majorow, T. Wilkuł, Kraków-Warszawa 2017,

W literaturze przedmiotu nie ma zgodności, co do datacji opisywanych wydarzeń. Możemy opowiedzieć się za przypuszczeniem, że miały one miejsce około 1210 r.¹¹. Podejmując analizę wspomnianego passusu należy zwrócić uwagę na określenia, jakie kronikarz wykorzystał do opisanego przestrzeni, gdzie rozgrywały się wydarzenia. Termin „ziemia włodzimierska” został użyty w szerokim kontekście - nie tyle samej dzielnicy włodzimierskiej zarządzanej wówczas przez Aleksandra, ale również Czerwienia w którym władał brat jego Wsiewołod oraz obszaru Zabuża¹². Autor zapisu utożsamiał nazwy grodów: Bełz, Brześć, Włodzimierz, Czerwień nie tyle z samymi ośrodkami grodowymi, lecz ziemiami-włościami dzierżonymi przez władców rezydujących we wymienionych grodach. Wspomniana reguła, charakterystyczna zresztą dla latopisarstwa ruskiego, została naruszona przy opisie terenów późniejszej ziemi chełmskiej. W tym wypadku interesujący nas obszar został określony przez odwołanie się do nazw aż czterech miejscowości: Uhruska, Wereszczyna, Stołpia i Kumowa. Możemy jedynie domyślać się, że w początkach XIII w. nie było ośrodka władzy/administracji, który asocjował się z terytorium Zabuża¹³.

Powyższe wzmianki rzucają nieco światła na kwestię związków Zabuża z sąsiednimi włościami. Jak czytamy w jednym z przytoczonych fragmentów, Litwini i Jaćwingowie, którzy wyprawili się na Wołyń przemieszczając się doliną Bugu, bez przeszkód spustoszyli ziemie wokół Turyjska oraz Kumowa, docierając do „wrót czerwienińskich”. Wspomniane „wrota” możemy zlokalizować dzięki informacji kronikarza o strażnicy w Uchaniach, pod którą doszło do starcia z najeźdźcami z północy. Uchanie położone na terenie Działów Grabowieckich - głębokich wąwozów lessowych ukształtowanych wzdłuż dopływów Wieprza: Siennicy, Wolicy i Wojsławki¹⁴,

s.19-21; “I potem Aleksander [Wsiewołodowicz-MB] żył w Belzie, a Ingwar [Jarosławowicz-MB] we Włodzimierzu. Ponieważ bojarzy nie lubili Ingwara, Aleksander za radą Lestkową przejął Włodzimierz. Księżna [zaś] Romanowa posłała Mirosława do Lestka mówiąc: „Jako ten [Aleksander] całą ziemię naszą i ojcowiznę dzierży, a syn mój w jednym Brześciu [panuje]”. Aleksander [więc] przyjął Uhrusk, Wereszczyn, Stołpie, Kumów i dał Wasylkowi Bełz. W też lata, gdy Aleksander siedział we Włodzimierzu, a brat jego Wsiewołod w Czerwieniu, Litwa i Jaćwież wojowali i powojowali Turijsk i około Kumowa i aż do Czerwienia, i bili się u bram czerwienińskich i zasadzka w Uchaniach była. Wówczas ubito Matieja, zięcia Lubowego i Dobrogosta, którzy wyjechali w straży. Bieda była w ziemi włodzimierskiej z powodu wojowania litewskiego i jaćwieskiego” Tłum za: *Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów*, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupowicz, Kraków-Warszawa 2017, s.100-101.

¹¹ Według M. Грушевського, opisywane wydarzenie miały miejsce prawdopodobnie w przedziale lat 1210?-1214/1215, tenże, *Хронологія подій Галицько-волинської літописи* “Записки Наукового товариства імені Шевченка” Львів, 1901, s. 334, 380-381; Według Л. Є. Махновця в latach 1208-1209?, zob. *Літопис руський за Іпатським списком*, ed. Л. Є. Махновець, Київ 1989, s. 370, 374; Н.Ф. Котляр uważał, że Aleksander przejął Włodzimierz pod koniec 1209 r., w tym też roku Wasylko objął władzę w Belzie, tenże, *Галицько-Волинська Русь...*, s. 168-169; tenże, *Данило Галицький*, Київ 2002, s. 107; Por. D. Dąbrowski, *Dwa ruskie małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko – wołyńskiej i stosunków polsko – ruskich w początkach XIII wieku*, „Roczniki Historyczne”, R. 72, 2006, s. 73-81; tenże, *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201-1264)*, Kraków 2012, s. 64-67, 84-85.

¹² Termin „ziemia włodzimierska” pojawia się tylko raz w *Kronice halicko-wołyńskiej*, trudno więc wywnioskować na podstawie jednego passusu, w jakim sensie był on rozumiany przez kronikarza: politycznym? czy geograficznym?

¹³ Zob. D. Dąbrowski, *Dzieje Chełmszczyzny...*, s.80.

¹⁴ Chałubińska A., Wilgat T, *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego*. Przewodnik V Zjazdu Pol.

posiadały ważne znaczenie dla zabezpieczenia Czerwienia od strony północnej. Zabagnione doliny oraz wyniosłe wzgórza Działów Grabowieckich są obszarem, który od północy oddziela tereny Polesia Wołyńskiego, na którego zachodnich rubieżach powstał późniejszy Chełm. Brak jakiegokolwiek próby obrony przez książąt Wsiewołodowiczów rezydujących we Włodzimierzu i Czerwieniu obszaru na północ od „wrót czerwieńskich” mógł wynikać z zaskoczenia najazdem litewsko-jaćwieskim. Nie możemy jednak wykluczyć, że terytorium Zabuża stanowiło strefę buforową, szeroką rubież, której przynależność do jakiegokolwiek ośrodka władzy była bardzo płynna.

Też o funkcjonowaniu obszaru późniejszej ziemi chełmskiej w granicach włości czerwieńskiej poddają w wątpliwość informacje *Kroniki halicko-wołyńskiej* o przetasowaniach jakie nastąpiły w obsadzie ośrodków władzy około 1210 r. Wedle kronikarza, władający dzielnicą włodzimierską i bełską książę Aleksander, działając zapewne pod naciskiem księcia Leszka Białego, oddał wówczas Wasylkowi Romanowiczowi Bełz, a właściwie regentom sprawującym władzę w imieniu małoletniego księcia¹⁵. Co istotne to „dobrowolne” zrzeczenie się Bełza nie obyło się bez rekompensaty. Aleksander w zamian uzyskał bowiem: „Uhrusk, Wereszczyn, Stołpie i Kumów”¹⁶. Wspomniany passus nie pozostawia więc wątpliwości, że obszar ten nie wchodził pierwotnie w skład włości włodzimierskiej którą już wcześniej rozporządzał Wsiewołodowicz.

Potwierdzają to również okoliczności objęcia władzy w dzielnicy włodzimierskiej przez Aleksandra przed 1209 r. Wedle *Kroniki halicko-wołyńskiej*, po śmierci Romana Mścislawowicza, dzielnica włodzimierska stała się obszarem walk między książętami ruskimi, jak również przedmiotem zainteresowania sąsiednich państw: Królestwa Węgier i księstwa krakowsko-sandomierskiego. Włodzimierz Wołyński został początkowo opanowany przez księcia Światosława Igorowicza, ale prawa dziedziczne do wspomnianego terytorium zgłosił również książę bełski Aleksander Wsiewołodowicz. Aleksander zwrócił się o pomoc do Leszka Białego i Konrada Mazowieckiego. Wojska sojusznicze, bez przeszkód sforsowały Bug i dotarły pod Włodzimierz Wołyński. Mieszkańcy postanowili otworzyć bramy grodu. Polacy, którzy jako pierwsi wkroczyli do Włodzimierza, rzucili się do plądrowania domów, próbując również ograbić cerkiew św. Bogurodzicy. Dopiero przyjazd książąt, którzy postępowali za wojskiem i kary, jakie wymierzono rabusiom załagodziły sytuację¹⁷. Dla naszych rozważań szczególnie cenna jest wypowiedź Włodzimierzów, którą przytoczył kronikarz: „аще не был[ь] бы сред[ь]никъ их[ъ] с ними Олександръ, то не перешли быша ни Буга”¹⁸. Mieszkańcy Włodzimierza nie utożsamiali więc terenów Zabuża z własną włością.

W czym posiadaniu był więc teren późniejszej ziemi chełmskiej około 1210 r.?. Wydaje się mało prawdopodobne, aby wchodził on w skład dzielnicy czerwieńskiej.

Tow. Geogr., Lublin 1954, s. 3-44.

¹⁵ *Kronika halicko-wołyńska...*, s.20.

¹⁶ Tamże

¹⁷ Tamże, s. 17-18.

¹⁸ Tamże, s. 18. „jeśli nie byłoby z nim Aleksandra to Lachowie nie przeszliby nawet Bugu” - [tłum M. B]

Czerwień był wówczas w posiadaniu Wsiewołoda Wsiewołodowicza¹⁹ i wydaje się mało realne, aby zaspokojenie roszczeń terytorialnych księcia Aleksandra, odbyło się kosztem uszczuplenia dzielnicy młodszego brata. Biorąc pod uwagę, że rozgrywka dyplomatyczna o podział ziem toczyła się między Aleksandrem a wdową po Romanie Mściśławowiczu oraz nie wymienionym bezpośrednio w passusie księciem Leszkiem Białym, można rozważyć dwie możliwości: tereny Zabuża znajdowały się w posiadaniu księcia krakowskiego lub pod zwierzchnictwem rezydującego w Brześciu księcia Wasylka (a właściwie regencji). Z przebiegu wydarzeń jakie miały miejsce na Wołyniu w pierwszym dziesięcioleciu XIII w., wiemy, że Leszek Biały miał decydujący wpływ w sprawie obsady poszczególnych ośrodków książęcych²⁰. Przejęcie wspomnianego terytorium przez księcia polańskiego mogło nastąpić już w okresie zawirowań politycznych po śmierci Romana Mściśławowicza. Takie przypuszczenie potwierdzałby nieco późniejszy passus *Kroniki halicko-wołyńskiej* datowany na 1217 r. opisujący początek konfliktu między Danielem Romanowiczem, a Leszkiem Białym. Wówczas to Romanowicz wyprawił się na Zabuże, odbierając księciu krakowskiemu: Brześć, Uhursk, Wereszczyn, Stołpie i Kumów oraz całą *okrainę*²¹. Wspomniane ziemie w bliżej niewyjaśnionych okolicznościach, znalazły się pod zwierzchnictwem Leszka Białego, co potwierdza fakt, że były one w obrębie zainteresowania księcia krakowskiego²².

Książę próbując załagodzić konflikt między Aleksandrem Bełskim a wdową po Romanie, mógł około 1210 r. przekazać Zabuże Wsiewołodowiczowi. Aleksander nie długo cieszył się nowymi nabytkami, w wyniku kolejnych dynamicznych zmian politycznych jakie nastąpiły około 1213 r. teren Zabuża znalazł się w posiadaniu Leszka Białego²³.

Drugą z ewentualności, że Zabuże w roku 1210 znajdowało się pod zwierzchnictwem rezydującego w Brześciu księcia Wasylka również wydaje się prawdopodobne. Warto odnotować, że Autor *Kroniki halicko-wołyńskiej* charakteryzując terytoria zajęte przez księcia krakowskiego wspominał następujące grody: „Brześć, Uhursk, Wereszczyn, Stołpie i Kumów”²⁴. Zabuże zostało więc wymienione w kontekście Brześcia, który w tym zestawieniu, był jedynym ośrodkiem administracji książęcej. Na związek Zabuża z Brześciem wskazywać może jeszcze jeden szczegół. D. Dąbrowski drobniawo analizując przekaz dotyczący konfliktu Daniela Romanowicza z Leszkiem Białym, jaki rozegrał się jesienią 2017 r., zwrócił uwagę, że kronikarz użył określenia „wotczina – ojcowizna”, opisując tereny Zabuża”²⁵. Kontrastuje to z pojęciem

¹⁹ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 21

²⁰ Tamże. Por. B. Włodarski, *Polska i Ruś...*, s. 24; tenże *Polityka ruska Leszka Białego*, Lwów Towarzystwo Naukowe 1925, s. 62; M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264*, Lublin 2005, s. 23; Н.Ф. Ковтёр, *Данило Галицький...*, s. 106; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 37-38, przyp. 61, 47-54 i dalsze.

²¹ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 59-60.

²² Por. M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna...*, 33-42; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 91.

²³ O konflikcie między Leszkiem Białym a jego niedawnym sojusznikiem Aleksandrem Bełskim świadczą wydarzenia związane z przekazaniem Włodzimierza Wołyńskiego Romanowiczom. Zob. *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 55-56.

²⁴ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 59-60.

²⁵ D. Dąbrowski, *Dzieje Chełmszczyzny...*, s. 79.

„wołost”, jakiego dziejopisarz używał w stosunku do pozostałych terenów księstwa halicko-włodzimierskiego, o jakie walczyli Romanowicze. Użycie wspomnianego określenia wynikać może z faktu, że ojciec Daniela Romanowicza - Roman Mściśławowicz otrzymał Brześć, być może wraz z Zabuzem, z rąk Kazimierza Sprawiedliwego jeszcze w roku 1183, po śmierci brata przyrodniego Światosława Mściśławowicza. Wraz z Włodzimierzem Wołyńskim były one traktowane przez jego potomków jako „ojcowizna”, w odróżnieniu od Czerwienia i Belza²⁶.

Podsumowując powyższe rozważania, nie możemy jednoznacznie określić przynależności administracyjnej ziem zabużańskich. W świetle przytoczonych wyżej uwag, możemy opowiedzieć się za przypuszczeniem, że wchodziło ono w skład włości brzeskiej. Pograniczny charakter tych ziem, brak ośrodków, które stanowiłyby umocnienie dla władzy powodował, że do początku XIII w. był to obszar słabo zagospodarowany, traktowany jako strefa buforowa, która w przypadku konfliktów zbrojnych była poddawana bez walki. Rzeka Bug, która w czasie pokoju łączyła społeczności żyjące na jej obu brzegach, w okresie zagrożenia była traktowana jako naturalna rubież obronna. Tezę taką potwierdzają wydarzenia z początku 1227 r. Wówczas to książę krakowsko-sandomierski Leszek Biały zamierzał wesprzeć militarnie swojego sojusznika, króla węgierskiego w wyprawie na Halicz. Wojska polskie bez przeszkód zajęły Zabuzę, dopiero nad rzeką Bug drogę zagroziły im siły Romanowiczów²⁷. Do podobnej sytuacji doszło również w roku 1236, kiedy Konrad Mazowiecki przyłączył się do wielkiej koalicji przeciw Romanowiczom. Wojska mazowieckie niepokojone przez Rusinów dotarły na tereny Zabuzia i rozbiły swoje obozowisko dokładnie w tym miejscu, gdzie jak opowiadał kronikarz, później powstał Chełm. Natomiast obaj Romanowicze gorączkowo przygotowywali się do obrony w oparciu o rzekę Bug²⁸. Autor *Kroniki halicko-wołyńskiej* charakteryzując ziemie zabużańskie określał je mianem *okraina* czyli skraj, kres, zaś próbując geograficznie wyznaczyć ów obszar, posługiwał się nazwami osad: Uhruska, Wereszyna, Stołpia i Kumowa. Jakkolwiek tereny pogranicza, nominalnie znalazły się w strefie wpływów Rurykowiczów, to związek tego peryferyjnego terytorium z pozostałą częścią ich domeny był dość luźny. Powyższe uwagi pozwalają lepiej zrozumieć decyzję księcia Daniela Romanowicza o rozbudowie ośrodków administracyjnych na terenie Zabuzia, w celu trwałego związania pogranicznego obszaru z jego wówczas niewielkim władztwem.

Pierwsze próby zagospodarowania Zabuzia podjął jeszcze ojciec Daniela, książę Roman Mściśławowicz pod koniec XII w. Z inicjatywy wspomnianego księcia powstały grody: Wereszczyn, Stołpie i Kumów oraz Uhrusk, który prawdopodobnie miał pełnić funkcję grodu centralnego²⁹. Badania archeologiczne prowadzone na interesującym nas obszarze pokazały, że był to teren od dawna zasiedlony, jakkolwiek pojawienie się

²⁶ Tenże

²⁷ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 116.

²⁸ Tamże, s. 197.

²⁹ Н.Ф. Когля́р, *Формирование территории и возникновение городов Галицко-Волынской Руси IX-XIII веков*, Київ 1985, s. 147; tenże *Галицко-Волинська Русь...*, s. 235-236; А. Б. Головка, *Князь Роман Мстиславич та його доба: нариси з історії політичного життя Південної Русі XII - початку XIII ст.*, Київ 2001, s. 95-96.

założeń obronnych, na podstawie datowania fragmentów ceramiki należy odnieść do końca XII i XIII w.³⁰. Spośród wzmiankowanych w tekstach pisanych grodów (Uhrusk, Wereszczyn, Stołpie i Kumów), najlepiej pod względem archeologicznym rozpoznane jest Stołpie, funkcjonujące między końcem XII a XIV w.³¹ Chronologia wspomnianego ośrodka została wyznaczona na podstawie metody dendrochronologicznej oraz w oparciu o badanie radiowęglowe ziaren i tkanin pozyskanych w trakcie badań³². Pozwoliły one sformułować tezę, że pod koniec XII w. na wspomnianym terenie rozpoczęto budowę zaplecza osadniczego i samego obiektu, których użytkowanie przypada na lata 30-te XIII w. Przebudowa umocnień nastąpiła po 1284 r. Kluczowym elementem wspomnianego ośrodka była kamienna wieża o funkcji mieszkalno-obronnej wzniesiona na kamienno-ziemnym kopcu. W literaturze przedmiotu budowli przypisuje się różne funkcje: sakralną³³ (monaster?), reprezentacyjną?³⁴ jakkolwiek wydaje się, że taką rolę mogła ona pełnić w momencie szerszej akcji związanej z zagospodarowaniem Zabuża w połowie XIII w.

Zdecydowanie mniej wiadomo o pozostałych grodach: Kumowie oraz Wereszczynie, które jak dotąd nie zostały zlokalizowane w terenie³⁵. Ten ostatni ośrodek wiąże się z obiektem zlokalizowanym w Andrzejowie³⁶. Przeczy temu jednak fakt, że gród o tej nazwie był wzmiankowany w *Kronice halicko-wołyńskiej* w czasach panowania Daniela Romanowicza pod nazwą Andrzejów³⁷. Założenie grodu w Andrzejowie w XIII w. potwierdza również datacja uzyskana na podstawie materiału archeologicznego (XIII-XIV w.)

Uhrusk, którego powstanie również odnosi się do czasów panowania Romana Mściślawowicza, identyfikowany jest obecnie ze stanowiskiem w miejscowości Novouhruzkie na obszarze Ukrainy³⁸. Grodzisko znajduje się na prawym brzegu rzeki Bug. Leży na piaszczystym wzniesieniu o wymiarach 0,8×0,35 km. Na podstawie obserwacji stratygraficznych wyodrębniono dwie warstwy kulturowe, związane praw-

³⁰ T. Dzieńkowski, *Early medieval settlement in the Chelm land. Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej, U źródeł Europy Środkowo-wschodniej*, t. 7, Kraków, Leipzig, Lublin, Rzeszów, Warszawa 2021, s. 261-270.

³¹ Tamże, s. 303-309; A. Buko, *Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle najnowszych badań*, [w:] tenże, *Zespół wieżowy w Stołpiu, badania 2003-2005*, Warszawa 2009, s. 319-346; T. Rodzińska-Choraży, *Wieża w Stołpiu w kontekście materiału porównawczego* [w:] A. Buko, *Zespół wieżowy w Stołpiu, badania 2003-2005*, Warszawa 2009, s. 247-259.

³² T. Dzieńkowski, *Early medieval settlement...*, s. 304.

³³ A. Buko, *Zespół wieżowy w Stołpiu...*, s. 322

³⁴ T. Rodzińska-Choraży, *Wieża w Stołpiu...*, s. 244.

³⁵ T. Dzieńkowski, *Early medieval settlement...*, s. 269-270.

³⁶ Tamże.

³⁷ Zob. Н.Ф. Котляр, *Формирование территории...*, s. 158.

³⁸ A. Cynkałowski, *Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa, 1961, s. 170, 198; J. Mazurik, S. Panyszko, O. Ostapiuk, *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieśka*, „Archeologia Polski środkowowschodniej”, t. 3, 1998, s. 175-1824; Ю. Мазурик, О. Остап'юк, *Археологічні дослідження літописного Угорівська на Волині*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” t. 1, 2003, s. 45-60; Ю. Мазурик, О. Остап'юк, *До проблеми локалізації монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угорівську*, [w:] *Do piękną nadprzyrodzonego*, red. K. Mart, t. 1, Chelm 2003, s. 319-327.

dopodobnie z dwoma etapami powstawania Uhruska³⁹. Początki grodu datowane są na podstawie znalezisk oraz informacji *Kroniki halicko-wołyńskiej* na koniec XII i XIII w. Na wspomnianym obszarze funkcjonowały trzy wzajemnie ze sobą powiązane punkty osadnicze. Na terenie grodziska znajdowała się prawdopodobnie cerkiew, która mogła być częścią wspomnianego w latopisie zespołu monasterskiego⁴⁰. Drugie umocnione stanowisko, uroczysko Stołp, znajduje się w północnej części wzniesienia w odległości 0,6 km na północ od ostańca i jest sztucznym nasypem ziemnym. Na wzgórzu odnaleziono fundamenty prostokątnej murowanej wieży. Trzecie umocnione stanowisko, uroczysko Stołpowe Pole, zajmuje teren piaszczystego wzniesienia między uroczyskami Cerkiewka i Stołp – prawdopodobnie jest to teren grodu okolnego. Pierwszy i drugi punkt osadniczy były oddzielone od terenu grodu okolnego rowami. Materiał pozyskany w trakcie badań archeologicznych datowany jest na XII–XIII w⁴¹.

Kiedy w roku 1217 Daniel Romanowicz odebrał księciu krakowsko-sandomierskiemu Leszkowi Białemu Zabuże, to właśnie Uhrusk postanowił uczynić głównym ośrodkiem władzy książęcej jak i duchownej⁴². Wspomniany gród zapewne uległ znacznej rozbudowie - *Kronika halicko-wołyńska* informuje nas, że w latach dwudziestych XIII w. mieszkańcy grodów: Uhruska i Brześcia strzegli „ziemi Daniela” przed najazdem Jaćwingów⁴³. Uhrusk stał się jednym z kluczowych grodów Zabuża, to właśnie z tego miejsca w 1230 r. Daniel Romanowicz wyruszał do Halicza, podejmując kolejną próbę opanowania tego grodu⁴⁴. O randze ośrodka w domenie Romanowiczów świadczy również ulokowanie tutaj siedziby biskupstwa⁴⁵.

Książę Daniel Romanowicz starając się zabezpieczyć zabużańskie terytoria podjął również decyzję o budowie kolejnego grodu - Chełma. Nowa inwestycja - niewielka strażnica miała pierwotnie wzmocnić system obronny Zabuża przed niespodziewanymi i niszczącymi najazdami Jaćwingów. Wskazuje na to jedna ze wzmianek *Kroniki halicko-wołyńskiej* z której dowiadujemy się, że „Воеваша ятвазъ около Охожъ и Боусовна всю страну тоу плѣниша, и еше бо Холмоу не поставленоу бѣв[ъ]шю Данилом[ъ]”⁴⁶. Wspomniany gród pełnił również funkcję ubezpieczającą od tereny strony zachodniego sąsiada.

³⁹ С. Д. Паніішко, *До проблеми локалізації давньоруського Угровська*, „Київська старовина” nr. 5, 1997 s. 175-177.

⁴⁰ Ю. Мазурик, *Фрагмент кам'яної облицювальної плитки з урочища „Церковка” літописного Угровська*, [в:] *Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції*. Луцьк 2004, s. 150–152. Ю. Мазурик, О. Остап'юк, *До проблеми локалізації...*, s. 319–327.

⁴¹ J. Mazuryk, O. Ostapjuk, *Wykopalska archeologiczne na terenie dawnej twierdzy uhrowieskiej* (https://wiadomosci.cerkiew.pl/pages/Mazuryk_Ostapjuk%20.pdf) dostęp - 14.01.2025)

⁴² В. Александрович, *Мистецтво Холма доби князя Данила Романо-вича* [w:] *Княжа Доба. Історія і культура*, Вип. 1, Львів, 2007, s. 139; А. Юсупович «Богу же изволивши Даниль созда градъ Холмъ»: когда и как Холм стал столичным городом, „*Rossica Antiqua*”, 2014, s. 50.

⁴³ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 131.

⁴⁴ Tamże, s. 143.

⁴⁵ А. Gil, I. Skoczył, *Kościoty wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin-Lwów, 2014, s. 62-63.

⁴⁶ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 267. Wojowali Jaćwingowie koło Ochoży i Busowna, całą | okolice tę pustoszyli. Jeszcze bowiem Chełm nie był postawiony przez Daniela- tłum za *Kronika halicko-wołyńska* (przekład)..., s. 172.

Jedną z najbardziej dyskusyjnych kwestii, jest czas budowy grodu chełmskiego. Autorzy *Słowika Geograficznego Królestwa Polskiego* przyjmowali, że stało się to w 1233 r.⁴⁷. K. Czernicki przesunął okres budowy Chełma na lata 1233-1237⁴⁸. M. Hruszewski zaś stwierdził, że założenie ośrodka chełmskiego nastąpiło przed 1237⁴⁹. Autor jednej z pierwszych monografii Chełma, B. Zimmer opowiadał się za okresem przed 1235 r.⁵⁰. Obecnie najbardziej rozpowszechniony jest pogląd M. F. Kotljar, który uważa, że gród powstał między drugą połową 1236 r. a pierwszą połową 1238 r.⁵¹. Takie przypuszczenie opiera na wzmiankach *Kroniki halicko-wołyńskiej* dotyczących Chełma. Wedle zapisu z 1236 r. przedstawiającego wyprawę Konrada Mazowieckiego na księcia Daniela Romanowicza, wojska mazowieckie rozbiły się obozem dokładnie w tym miejscu gdzie powstał późniejszy Chełm⁵². Kolejna informacja o już funkcjonującym grodzie chełmskim pojawia się z kolei w kronice w zapisach datowanych na jesień 1238 r. lub zimę 1239 r.⁵³.

Jak zauważył wspomniany badacz, założenie Chełma nie było akcją jednorazową, lecz procesem wieloetapowym⁵⁴. Warto zwrócić uwagę, że w pierwszej fazie budowy grodu, nie był on pomyślany jako przyszła rezydencja księżęca. Wspomina o tym autor *Kroniki halicko-wołyńskiej*⁵⁵. Przedstawiając początki grodu chełmskiego, kronikarz odwołał się do pewnego modelu fabularyzacji przestrzeni. Uczeni, którzy czasami literalnie odczytywali przekaz kroniki, zapominając, że mamy do czynienia przede wszystkim z dziełem literackim, wskazywali na sprzeczności owego przekazu - Chełm został założony wedle dziejopisarza na pustce osadniczej, ów dziewiczy obszar miał zostać zagospodarowany dopiero przez Daniela Romanowicza. Tymczasem w opowieści o początkach Chełma pojawiają się „tuziemcy” - mieszkańcy owych ziem, których spotkał przyszły założyciel grodu⁵⁶.

Opowieść kronikarza o wyborze miejsca na przyszły gród ma znamiona typowej legendy założycielskiej: władca czyniący łowy znalazł się nagle w miejscu, które urzekło go swoim pięknem, które wydało się idealną przestrzenią do założenia siedziby - jest lesiste wzniesienie górujące nad okolicą, są pola, które świadczą o żyzności ziem, zaś sama okolica obfituje w zwierzyne⁵⁷. Miejsce to jak zaznaczał kronikarz mia-

⁴⁷ *Chełm* [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego*, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 1, Warszawa 1880, s. 553.

⁴⁸ K. Czernicki, *Chełm. Przeszłość i pamiątki*, Chełm 1936, s. 10.

⁴⁹ М. Грушевський, *Хронольоґія...*, s. 19.

⁵⁰ B. Zimmer, *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa 1974, s. 16.

⁵¹ Н. Котляр, *Формирование территории...*, s. 154; Tenże, *Галицько-Волинський літопис XIII ст.*, Київ 1993, s. 34; Tenże, *Галицько-Волинська Русь...*, s. 240.

Zestawienie istniejących w literaturze propozycji datowania czasu założenia Chełma zob.: В. Александрович, *Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела*, „Український Археографічний Щорічник”, nr 13/14, КиГВ 2009, s. 38-42.

⁵² *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 197.

⁵³ М. Грушевський, *Хронольоґія...*, s. 28.

⁵⁴ Н. Котляр, *Формирование территории...*, s. 154.

⁵⁵ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 396.

⁵⁶ Zob. T. Dzieńkowski, *Early medieval...*, s. 264-273 i dasze.

⁵⁷ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 395. Zob. M. Derwich, Łysogórski mit miejsca fundacji. Mnisi

ło również wymiar sakralny - „sam Bóg sprzyjał miejscu temu” - jak pisał⁵⁸. Mamy tu więc wszystkie elementy mitu założycielskiego: przestrzeń która wymaga ucywilizowania - zagospodarowania, czyli lesiste wyniesienie. To ono znajdujące się pod opieką Opatrzności, staje się punktem centralnym przyszłej ekumeny, otaczającej go przestrzeni, która gwarantowała dostatek i bogactwo.

Autor kroniki zaznaczał, że księżę wybudował mały gródek, w którym ufundował cerkiew św. Jana. Nowe światło na fazy rozbudowy grodu chełmskiego rzuciły badania archeologiczne prowadzone na „Górcie Katedralnej” w latach 2015-2018. W pierwszej fazie rozbudowy zespół osadniczy składał się prawdopodobnie z dwóch oddzielnych założeń: południowego i północnego. W części południowej wzniesiono dwie budowle murowane: pierwsza jest identyfikowana ze wspomnianą cerkwią św. Jana Złotoustego, zaś w kolejnej budowli o wymiarach fundamentów 9-10x 11-12 m upatruje się wieży o charakterze obronno-mieszkalnym. Całość była otoczona kamiennym murem o wysokości 2 m. Umocnienia te uległy zniszczeniu wkrótce po wybudowaniu w wyniku katastrofy budowlanej⁵⁹. W części północnej funkcjonowało zaplecze rzemieślniczo-gospodarcze ośrodka. Po powstaniu zawaliska w części południowej, nastąpiła zmiana funkcji obszaru północnego. Postanowiono wybudować tam kompleks reprezentacyjny. Wzniesiono wówczas znacznie skromniejszą wieżę o boku 5,5x 5,5 m z piaskowca i cegieł oraz niewielki drewniany budynek o funkcjach reprezentacyjno-mieszkalnych⁶⁰.

Jak widzimy w drugiej połowie lat 30-tych XIII w, podjęto pierwsze inwestycje związane z budową ośrodka chełmskiego, ale wydaje się, że momentem kluczowym dla awansu ziem zabużańskich w domenie Romanowiczów i ulokowaniu w Chełmie siedziby rezydencjonalnej Daniela Romanowicza, był okres po inwazji mongolskiej. Kronikarz opisując powrót Romanowicza, po pożodze wojennej, przedstawił apokaliptyczny krajobraz jego włości. Daniel podróżując z Wyszegrodu, gdzie znalazł schronienie podczas nawały mongolskiej, przybył najpierw do Drohiczyzna, którego mieszkańcy nie chcieli otworzyć bram, nie uznając Romanowicza za swojego pana. Dodajmy, że gród ten, podobnie jak Chełm nie został zniszczony przez Mongołów. Następnie wraz z bratem pojawił się w Brześciu, ale jak podaje kronikarz, nie mogli obaj tam się zatrzymać ze względu na fetor rozkładających się ciał. Podobnie rzecz się miała we Włodzimierzu Wołyńskim, gdzie „nie ostał się żaden żywy człowiek” a cerkiew św. Bogurodzicy przepelniona była ciałami martwych. Daniel Romanowicz udał się więc do Chełma, który ocalał z pożogi wojennej⁶¹. Decyzja księcia miała więc wymiar praktyczny, na tymczasowe miejsce rezydencji wybrał osadę, która nie ucierpiała podczas działań wojennych⁶².

i przeszłość, „Roczniki Historyczne” R.72, 2006, s. 53-54; J. Kastner, „*Histonae foundationum monasteriorum*”. *Frühformen monasticher Institutionengeschichtsschreibung im Mittelalter*, München 1974, ss. 93 i dalsze

⁵⁸ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 396.

⁵⁹ Tamże, s. 276.

⁶⁰ Tamże, s. 278.

⁶¹ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 238-241.

⁶² Zob. D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 225.

W tym miejscu warto zatrzymać się nad kwestią, dlaczego gród chełmski nie został zdobyty przez Mongołów. Część uczonych uważa, że już wówczas Chełm posiadał potężne kamienne fortyfikacje, które koczownicy bezskutecznie oblegali. Bardziej jednak prawdopodobny wydaje się domysł M. Hruszewskiego, że Chełm, podobnie jak Bełz oraz Drohiczyn podczas najazdu mongolskiego w 1241 r.⁶³ nie był szturmowany, ponieważ nie posiadał większego znaczenia strategicznego. Przypuszczenie takie potwierdza charakter najazdu mongolskiego z lat 1240-1241. Jak wykazał S. Krakowski, ze względu na konieczność synchronizacji działań zgrupowań mongolskich i główny cel strategiczny – zajęcie obszaru Królestwa Węgier, taktyka mongolska w czasie wyprawy z lat 1240-141 była zupełnie inna aniżeli podczas późniejszych najazdów. Mongołowie rezygnowali z systematycznego łupienia ziem, przez które się przemieszczali, koncentrując się na niszczeniu głównych ośrodków koncentracji wojsk przeciwników⁶⁴.

Warto zwrócić uwagę, że *Kronika halicko-wołyńska* dwukrotnie odnosiła się do kwestii ocalenia Chełma - pierwszy zapis, który opowiada o powrocie księcia Daniela wspomina lakonicznie, że „gród Chełm ocalił Bóg od bezbożnych Tatar”⁶⁵. Dopiero w kolejnej retrospektywnej wzmiance⁶⁶, o początkach i rozbudowie Chełma znajdujemy informację, że grodu chełmskiego nie mogły zdobyć wojska Batu-chana⁶⁷. W tym zapisie mamy już chyba do czynienia albo z opisem wydarzeń związanych z powrotem wojsk Batu-chana z Węgier⁶⁸, lub co bardziej prawdopodobne, z pewną mitologizacją znaczenia rezydencji książęcej księcia Daniela Romanowicza. Ośrodek rezydencyjny w Chełmie jawił się kronikarzowi, jako wielki i wspaniały gród, z którym nie mógł się wówczas równać żaden inny w ziemi ruskiej⁶⁹. Wydaje się więc, że dopiero po najeździe mongolskim zapadła decyzja o przekształceniu Chełma w jedną z głównych rezydencji książęcych i wzmożona działalność inwestycyjna Daniela Romanowicza na obszarze ziem Zabuzzańskich⁷⁰.

Poza względami praktycznymi, istotny wpływ na decyzję Romanowicza miała również zmiana sytuacji politycznej. Książę Daniel, jak wielu innych władców ruskich musiał odnaleźć się w nowej rzeczywistości politycznej - jaka nastąpiła po najeździe Ordyńców. Romanowicz początkowo poddał się ich władzy, ale po 1245 r. postanowił

⁶³ M. C. Грушевський, *Історія...*, s. 63.

⁶⁴ S. Krakowski, *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956, s. 121, 128-135.

⁶⁵ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 240.

⁶⁶ Na temat układu chronologicznego kroniki halicko-wołyńskiej zob. *Problem chronologii w Kronice halicko-wołyńskiej (kronice Romanowiczów)*, [w:] *Kronika halicko-wołyńska...*, s. LXXVI-LXXXVIII.

⁶⁷ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 396.

⁶⁸ D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 241, przyp. 620.

⁶⁹ Tamże, s. 396-404.

⁷⁰ Według R. Szczygła rozbudowa Chełma, jako ośrodka stołecznego nastąpiła jeszcze przed najazdem mongolskim. Wspomniany badacz zwrócił uwagę, że naturalnym zapleczem działalności księcia Daniela w latach 30-tych XIII w. była domena książęca składająca się wówczas z ziemi bełskiej, czerwieńskiej i drohiczyńskiej. Chełm jako ośrodek usytuowany centralnie nadawał się idealnie do roli grodu stołecznego. R. Szczygieł, *Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, pod red. R. Szczygła, Chełm 1996, s. 32. Warto jednak zwrócić uwagę, że początkowo Daniel Romanowicz, za główny ośrodek Zabuża uważał Uhrusk, o czym świadczy ulokowanie tam siedziby biskupa.

szukać wsparcia przeciw Mongołom w Stolicy Apostolskiej oraz u swoich zachodnich sąsiadów⁷¹. Przeniesienie głównej rezydencji książęcej na tereny Zabuża mogło więc być podyktowane kierunkiem działań dyplomatycznych władcy i zdrowym rozsądkiem - zabużański Chełm był dla księcia bezpieczniejszą rezydencją, aniżeli Halicz, w którym Daniel władał w ograniczonym zakresie⁷². W tym czasie Chełm wyrasta na główny ośrodek domeny książęcej Daniela obejmującej: ziemię bełską, czerwieńską i drohiczyńską⁷³.

Zainteresowanie rozbudową ośrodka chełmskiego wiązała się również z intensyfikacją działalności księcia na pograniczu rusko-litewsko-jaćwińskim. Od 1248 r. *Kronika halicko-wołyńska* wspomina o wyprawach księcia w kierunku północno-zachodnim⁷⁴. W 1248 r. i początku 1249 r. książę wspólnie z Siemowitem Mazowieckim najechał Jaćwież⁷⁵. W latach 1251/1252 wzmiankowany jest udział Romanowiczów w walkach na Litwie⁷⁶. Pod koniec 1253 r. książę wyprawił się z kolei na Jaćwingów⁷⁷. Na przełomie 1253/1254 obaj Romanowicze wraz z synami oraz w sojuszu z książętami Siemowitem Mazowieckim i Bolesławem Wstydliwym wyprawili się po raz kolejny na Jaćwingów⁷⁸. Jak więc widzimy Chełm wyrastał jako ważny ośrodek związany z szeroko rozumianą polityką północną i planami podporządkowania Jaćwieży.

Nową rezydencję książęcą zorientowano wzdłuż osi, którą stanowiła droga prowadząca z Włodzimierza Wołyńskiego ku granicy i dalej do Lublina⁷⁹. *Kronika halicko-wołyńska* przedstawia idylliczny obraz rozwoju osady - która napełniła się osadnikami: Niemcami, Rusinami, Polakami i innymi cudzoziemcami. Przeniesienie siedziby biskupiej z Uhruska do Chełma było potwierdzeniem rangi ośrodka chełmskiego - jako jednego z najważniejszych miejsc rezydencjonalnych władztwa Romanowiczów⁸⁰. Wyniesienie Chełma do roli głównego centrum administracyjnego, religijnego i gospodarczego ziem zabużańskich, niewątpliwie przyczyniło się do dynamicznego rozwoju całego regionu. Zapewne z tym właśnie okresem wiązała się rozbudowa sieci osadniczej na tym obszarze, o której niestety nie zachowały się wiadomości pisane.

Sam Chełm stał się ważnym centrum życia politycznego. To właśnie w tym grodzie Daniel Romanowicz spotkał się z legatami papieskimi i zapadły decyzje dotyczące przyszłej koronacji władcy w Drohiczynie. Gród ten, dzięki intrydze Romanowiczów jako jeden z niewielu, ocalał swoje fortyfikacje podczas najazdu Burundaja - stając się symbolem oporu przeciw Mongołom. Śmierć Daniela Romanowicza poło-

⁷¹ M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna...*, s. 108-109; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 242.

⁷² Zob. uwagi D. Dąbrowskiego odnoszące się do sytuacji w dzielnicy halickiej w latach 1244-1245. D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 237-239.

⁷³ R. Szczygieł, *Miasto w późnym średniowieczu...*, s. 32; Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 239.

⁷⁴ M. Bartnicki, *Polityka zagraniczna...*, s. 159-180; D. Dąbrowski, *Daniel Romanowicz...*, s. 295- 318 i dalsze.

⁷⁵ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 301-310.

⁷⁶ Tamże, s. 315-330.

⁷⁷ Tamże, s. 352.

⁷⁸ Tamże, s. 362-364.

⁷⁹ R. Szczygieł, *Miasto w późnym średniowieczu...*, s 30-31.

⁸⁰ Na temat czasu przeniesienia siedziby biskupiej do Chełma. Zob. Адриан Юсупович, «Богу же изволишю...», s. 51-54.

żyła kres rozwoju ośrodka chełmskiego i Zabuzza, ale działania Daniela Romanowicza okazały się niezwykle trwałe.

Ponad sześćdziesiąt lat później redaktor *Kroniki halicko-wołyńskiej* opisując wydarzenia jakie rozegrały się po śmierci księcia krakowskiego Bolesława Wstydliwego w 1279 r., zupełnie już odmiennie postrzegał obszar pogranicza. W trakcie rywalizacji o tron krakowski, w której udział brał również syn Daniela - Lew, książę zamierzał opanować jeden z grodów na okrainie⁸¹. Przyjmuje się, że grodem, o który zabiegał książę był Lublin. Dla naszych rozważań istotne jest, że dla ówczesnych terenem pogranicza stały się ziemie nadwieprzańskie.

REFEENCES - BIBLIOGRAFIA

Sources:

Jana Długosza, *Roczniki czyli Kroniki sławnego Królestwa Polskiego*, ks. III-IV (1039-1139), red. K. Pieradzka, oprac. D. Turkowska, M. Kowalczyk, tłum. J. Mrukówna, Warszawa 2009.

Kronika halicko-wołyńska (Kronika Romanowiczów, [w:] Monumenta Poloniae Historica, nova series, t. XVI, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, I. Juriewa, A. Majorow, T. Wilkul, Kraków-Warszawa 2017.

Kronika halicko-wołyńska. Kronika Romanowiczów, ed. D. Dąbrowski, A. Jusupović, Kraków-Warszawa 2017.

Гапицько-Волинський літопис XIII ст., ed. Н. Ф. Котляр, Київ 1993.

Ипатьевская летопись, [w:] Полное собрание русских летописей, t 2, Спб 1908.

Лаврентьевская летопись, [w:] Полное собрание русских летописей, t. 1 Москва 2001.

Літопис руський за Іпатським списком, ed. Л. Є. Махновец, Київ 1989.

Studies:

Bartnicki M., *Czerwień – the golden grail of the Polish historiography*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” t. 16, nr 3, 2019, s. 7-20.

Bartnicki M., *Polityka zagraniczna księcia Daniela Halickiego w latach 1217-1264*, Lublin 2005.

Buko A., *Zespół wieżowy w Stołpiu w świetle najnowszych badań, [w:] tenże, Zespół wieżowy w Stołpiu, badania 2003-2005*, Warszawa 2009, s. 319-345.

Cercha S., *Gdzie znajdowały się Grody Czerwieńskie?*, „Litwa i Ruś: miesięcznik poświęcony kulturze, dziejom, krajoznawstwu i ludoznawstwu” R. 1., t. 3, z. 1, s. 21-40.

Chałubińska A., Wilgat T., *Podział fizjograficzny województwa lubelskiego*. Przewodnik V Zjazdu Pol. Tow. Geogr., Lublin 1954.

Chełm [w:] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego, red. B. Chlebowski, F. Sulimierski, W. Walewski, t. 1, Warszawa 1880 (http://dir.icm.edu.pl/Slownik_geograficzny/Tom_I/552)

Cynkalowski A., *Materiały do pradžiejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego*, Warszawa, 1961.

Czarnecki W., *Kształtowanie podstaw terytorialnych Ziemi Chełmskiej w średniowieczu i jej obraz naturalny*, „Rocznik Chełmski”, t. 11, 2007, s.11-31.

Czernicki K., *Chełm. Przeszłość i pamiątki*, Chełm 1936.

Dąbrowski D., *Daniel Romanowicz. Król Rusi (ok. 1201-1264)*, Kraków 2012.

Dąbrowski D., *Dwa ruskie małżeństwa Leszka Białego. Karta z dziejów Rusi halicko – wołyńskiej i*

⁸¹ *Kronika halicko-wołyńska...*, s. 500.

- stosunków polsko – ruskich w początkach XIII wieku, „Roczniki Historyczne”, R. 72, 2006, s. 67-93.
- Dąbrowski D., *Dzieje Chełmszczyzny w świetle informacji latopisów (lata 1170–1218)*, „Rocznik Chełmski”, t. 15, 2001, s. 69-85.
- Dąbrowski D., *Genealogia Mściślawowiczów. Pierwsze pokolenia (do początku XIV wieku)*, Kraków 2008.
- Delestowicz K., *Bolesław II Szczodry: tragiczne losy wielkiego wojownika 1040/1042-2/3 IV 1081 albo 1082*, Kraków 2016.
- Derwich M., *Łysogórski mit miejsca fundacji. Mnisi i przeszłość*, „Roczniki Historyczne” R. 72 (2006), s. 53–66.
- Dziękowski T., *Early medieval settlement in the Chelm land. Wczesnośredniowieczne osadnictwo ziemi chełmskiej, U źródeł Europy Środkowo-wschodniej*, t. 7, Kraków, Leipzig, Lublin, Rzeszów, Warszawa 2021.
- Fijałek J., *Biskupstwa wołyńskie Polski i Litwy w swoich początkach*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń Akademii Umiejętności w Krakowie, posiedzenie wydziału historyczno-filozoficznego” t. 16, nr 4, 1911, s. 11-13.
- Gil A., Skoczylas I., *Kościoły wschodnie w państwie polsko-litewskim w procesie przemian i adaptacji. Metropolia kijowska w latach 1458–1795*, Lublin-Lwów, 2014.
- Grabski A. F., *Polska sztuka wojenna w okresie wczesnofeudalnym*, Warszawa 1959.
- Grudziński T., *Bolesław-Śmiały-Szczodry i biskup Stanisław. Dzieje konfliktu*, Warszawa 1982.
- Jusupović A., *Червень и иные грады” or „проды Червеньскыя”? History of the domain of Cherven’ in the written record (9th-13th cc.)*, w: *From Cherven’ Towns to Curzon Line. The lands on the Middle Bug during the Middle Ages and the historiographic perspective on the formation of Poland’s eastern border, 18th-21st centuries* Od Grodów Czerwieńskich do linii Curzona. *Dzieje środkowego Pobuża w wiekach średnich oraz postrzeganie formowania się wschodniej granicy Polski w historiografii XVI-II-XXI w.*, pod red. M. Wooszyńska Kraków – Leipzig – Rzeszów – Warszawa 2017, s. 59-105.
- Kastner J., *“Historiae fundationum monasteriorum”. Frillformen monasticher Institutionengeschichtsschreibung im Mittelalter*, München 1974.
- Kollinger K., *Polityka wschodnia Bolesława Chrobrego*, Wrocław 2014.
- Krakowski S., *Polska w walce z najazdami tatarskimi w XIII wieku*, Warszawa 1956.
- Kuczyński S. M., *O wyprawie Włodzimierza ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych. Studium krytyczne*, [w:] tenże, *Studia z dziejów Europy Wschodniej X-XVII w.*, Warszawa 1965, s. 33-118.
- Kuczyński S. M., *Wschodnia granica państwa polskiego w X wieku (przed rokiem 980)*, [w:] Tymieniecki K. (ed.), *Początki państwa polskiego: księga tysiąclecia*, t.1, Poznań 1962, s. 233-251.
- Łowmiański H., *Problematyka historyczna Grodów Czerwieńskich w związku z planem zespołowych badań polsko-radzieckich*, „Kwartalnik Historyczny” R.60, 1953, s.58-85.
- Mazurik J., Panyszko S., Ostapiuk O., *Badania archeologiczne latopisowego Uhrowieska*, „Archeologia Polski środkowowschodniej”, t. 3, 1998, s. 175–182.
- Mazuryk J., Ostapiuk O., *Wykopaliska archeologiczne na terenie dawnej twierdzy uhrowieskiej* (https://wiadomosci.cerkiew.pl/pages/Mazuryk_Ostapjuk%20.pdf) dostęp - 14.01.2025)
- Poppe A., *Grody Czerwieńskie*, [w:] *Słownik starożytności słowiańskich. Encyklopedyczny zarys kultury Słowian od czasów najdawniejszych do schyłku wieku XII*, red. W. Kowalenko, G. Labuda, Z. Stieber, Wrocław-Warszawa-Kraków, t. 2, 1964, s. 168.
- Poppe A., *Gród Wołyń: z zagadnień osadnictwa wczesno-średniowiecznego na pograniczu polsko-ruskim*, „Studia Wczesnośredniowieczne”, R. 4, s. 227-300.
- Powierski J., *Czas napisania kroniki przez mistrza Wincentego*, [w:] *Krzyżowcy, kronikarze, dyplomaci*. Gdańskie studia z dziejów średniowiecza, red. B. Śliwiński, Gdańsk-Koszalin 1997, s. 147-208.

- Powierski J., *Kryzys rządów Bolesława Śmiałego. Polityka i jej odzwierciedlenie w literaturze średniowiecznej*, Gdańsk 1992.
- Rodzińska-Choraży T., *Wieża w Stołpiu w kontekście materiału porównawczego* [w:] A. Buko *Zespół wieżowy w Stołpiu, badania 2003-2005*, Warszawa 2009, s. 169-263.
- Semkowicz W., *Geograficzne podstawy Polski Chrobrego*, „Kwartalnik Historyczny” R. 39, 1925, s. 258-314.
- Swieżawski A., *Ziemia belska. Zarys dziejów politycznych do roku 1462*, Częstochowa 1990.
- Szczygieł R., *Miasto w późnym średniowieczu. Lokacja na prawie niemieckim*, [w:] *Chełm i chełmskie w dziejach*, pod red. R. Szczygła, Chełm 1996, s. 27-51.
- Wasilewski T., *Dulebowie – Ledzianie – Chorwaci: z zagadnień osadnictwa plemiennego i stosunków politycznych nad Bugiem, Sanem i Wisłą w X wieku*, „Przegląd Historyczny” t. 67, 1976, 181-194.
- Widajewicz J., *Południowo-wschodnie kresy Polski w X i XI wieku*, Poznań 1937.
- Wilkiewicz – Wawrzyńczyk A., *Ze studiów nad polityką polską na Rusi na przelomie XII i XIII w.*, „Ateneum Wileńskie” R. 12, 1937, s. 1-35.
- Włodarski B., *Polityka ruska Leszka Białego*, Lwów Towarzystwo Naukowe 1925.
- Włodarski B., *Polska i Ruś 1194–1340*, Warszawa 1966.
- Włodarski B., *Sąsiedztwo polsko-ruskie w czasach Kazimierza Sprawiedliwego*, „Kwartalnik Historyczny” R. 76, nr 1, 1969, s. 5-19.
- Zimmer B., *Miasto Chełm. Zarys historyczny*, Warszawa 1974.
- Александрович В., *Мистецтво Холма доби князя Данила Романо-вича* [w:] *Княжа Доба. Історія і культура*, Вип. 1, Львів, 2007, s. 136-153.
- Александрович В., *Мистецькі сюжети Холмського літопису князя Данила Романовича: Нотатки до відчитання, сприйняття та інтерпретації джерела*, „Український Археографічний Щорічник”, nr 13/14, Київ 2009, s. 38-42.
- Барсов Н.П., *Очерки русской исторической географии. География начальной (Несторовой) летописи*, Варшава 1885.
- Головко О.Б., *Древняя Русь и Польша в политических взаимоотношениях X-первой трети XIII вв.*, Киев 1988.
- Головко О. Б., *Корона Данила Галицького : Волинь і Галичина в державно-політичному розвитку Центрально-Східної Європи раннього та класичного середньовіччя*, Київ 2006.
- Головко О. Б., *Князь Роман Мстиславич та його доба : нариси з історії політичного життя Південної Русі XII - початку XIII ст*, Київ 2001.
- Грушевський М. С., *Хронологія подій Галицько-волинської літописи* “Записки Наукового товариства імені Шевченка” Львів, 1901.
- Грушевський М. С., *Історія України-Руси*, т. 3. До року 1340 (reprint) New York 1955.
- Котляр Н.Ф., *Формирование территории и возникновение городов галицко-волинской Руси IX-XIII вв.*, Киев 1985.
- Котляр Н.Ф., *Данило Галицький*, Київ 2002.
- Котляр Н. Ф., *Галицько-Волинська Русь*, Куїв (Україна крізь віки, т. 5) 1998.
- Мазурик Ю., Остап'юк О., *Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині*, „Zamojsko-Wołyńskie Zeszyty Muzealne” 2003, t. 1, s. 45-60.
- Мазурик Ю., Остап'юк О., *До проблеми локалізації монастиря Даниїла (Стовпника) в літописному Угровську*, [w:] *Do рієкпа nadprzyrodzonego*, red. K. Mart, t. 1, Chełm 2003, s. 319-327.
- Мазурик Ю., *Фрагмент кам'яної облицювальної плитки з урочища „Церковка” літописного Угровська, в: Волинська ікона: дослідження та реставрація. Матеріали XI міжнародної наукової конференції*. Луцьк 2004, s. 150-152.

Панішкo С. Д., *Угровське князівство Данила Романовича, [w:] Король Данило Романович і його місце в українській історії*, Львів 2003, s. 58–65.

Панішкo С. Д., *До проблеми локалізації давньоруського Угровська, "Київська старовина" №5, 1997 s. 175-177.*

Пашуто В.Т. *Очерки по истории Галицко-Волынской Руси*, Москва 1950.

Пашуто В.Т., *Внешняя политика Древней Руси*, Москва 1968.

Юсупович А. «Богу же изволившию Даниль созда градъ Холмъ»: когда и как Холм стал столичным городом, *"Rossica Antiqua"*, 2014 (1), s.44-62.

